

ASTARHAN HANLIĞI'NIN SINIRLARI*

İlyâ V. ZAITSEV**

Ruşçadan Çeviren: Serkan ACAR***

Astarhan Hanlığı'nın sınırlarını ya da en azından sahip olduğu toprakları kısmen de olsa saptamaya çalışalım.

L. E. Vereïn hanlığın sınırlarını şu şekilde belirlemiştir: Doğuda Buzan ırmağı, kuzeyde Saray'a kadar, güneyde Terek ırmağı ve batıda Kuban'dan Don ırmağının yukarı kesimlerine kadar (Vereïn 1958: 11). M. A. Usmanov da bunu teyit etmiştir (Bkz. Litvin 1994: 108). Macar araştırmacı İ. Vasary'e göre ise; Astarhan Hanlığı'nın kurulduğu saha İtil ve Yayık ırmaklarının arasındaki arazi idi. Astarhan topraklarının tabii sınırları, güneyde Hazar Denizi'nden başlayarak kuzeyde Ukek şehrinin biraz yukarısında sona eriyordu. İtil'in sağ kenarındaki Astarhan arazisi, ırmağın dar kıyı şeridi ile sınırlı idi; güneyde ise Kuma ırmağına kadar uzanıyordu (Vasary 1986: 147). A. Battal Taymas'ın kitabındaki haritaya göre; Astarhan Hanlığı'nın sınırları doğuda İtil ve Yayık ırmakları arasında (Saraycık yakınlarında) bulunuyor; kuzeyde ise tam olarak Uvek ırmağına kadar ilerleyip, İtil'in sol boyunca uzanıp güneyde Perevoloka bölgesine kadar gidiyordu. Sağ kıyıda ise; hanlığın sahip olduğu geniş topraklar Hazar Denizi sahilinden biraz ileriye, Osmanlı Devleti hududundaki Kuma ırmağına kadar uzanıyordu (Battal 1996: 25).

Bütün iddialar içerisinde, L. E. Vereïn'in daha açık ve kesin olan teklifi hepsinden uygun görünmektedir. Astarhan arazisinin doğu (Nogay) sınırını saptamak hakikaten oldukça kolaydır. 1562 yılında Nogaylı İsmail Mirza'nın

* Илья Владимирович Зайцев, «Границы Ханства», Астраханское Ханство, Москва, 2006, с. 243-248.

** Dr., Moskova Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü.

*** Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilimdalı.

İtil mansablarından birinin, Buzan'ın, kendisine verilmesine ilişkin rica mektubuna Moskova'dan verilen cevap şöyledir: "Buzan'ı biz eskiden beri Astarhan sınırı olarak bulduk. Ve sen kendi göçebelerine Buzan'ın kendinize ait tarafında kalmalarını, Buzan'ın ötesine geçmemelerini emretmeliydin" (Solovyev 1960: 489). Böylelikle Astarhan-Nogay sınırı Buzan deltası olmuştu¹. Büyük bir olasılıkla İtil ırmağı sınırın daha yukarisından akıyordu. Örneğin 1558 yılında İtil ırmağı boyunca ilerleyen A. Jenkinson, Kama'dan Astarhan'a kadar ırmağın sol kıyısının tamamının ve Hazar Denizi'nin kuzeyi ile kuzeydoğusunun Mangıtlara (Nogaylara) ait olduğunu kaydetmiştir. Esasen A. Jenkinson, Kama'dan Astarhan'a kadar İtil'in sağ kıyısındaki bütün arazinin bu sırada Kırım Tatarlarına ait olduğunu söylemiş olsa da bunu kabul etmek mümkün değildir (ÇOİDR 1884: 38, 39). 1623 yılında F. Kotov ise, İtil'in sağ tarafını doğrudan doğruya Kırım diye adlandırmıştır (Kotov 1623: 31).

Francesco Tiepolo'nun, Astarhan'ın hudutlarına ilişkin yazdıkları da diğerlerine benzemektedir: "Doğuda Astarhan'ı Nogaylardan ayıran, İtil ırmağı, güneyde Hazar Denizi ve Kafkaslar, batıda Çerkezistan, kuzeyde ise Kumaniya'dır. Son iki bölge çorak bozkırdan ibarettir" (Tiepolo 1940: 332-333). İ. Massa'nın "*Kratkoe İzvestie o Moskovii v Naçale XVII v.*" adlı eserinde Astarhan'ın sınırlarına ilişkin yazdıkları son derece belirsizdir: "Astarhan... her zaman geniş topraklara sahip olmuştur ve sınırları İtil ırmağından Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanır..." (Massa 1937: 23).

Yine III. İvan'ın Mengli Giray'a gönderdiği kaltaban sefiri İ. N. Beklemişev, Astarhan Tatarların Don ırmağı üzerinde Moskova elçilerine saldırdıklarını söylemiştir. Görüldüğü üzere don ırmağı hudut vazifesi görmektedir. Azaklı Beykulu Muhammed, Moskova Büyük Knezi İvan Vasilyeviç'e yazdığı mektupta konuyla ilgili şunları söylemiştir: "Saadet Giray Han, Babiş Beg'i Astarhan Hanı Hüseyin Sultan'a [Hüseyin b. Canibek 1521-?] dostluk ve kardeşlik adına gönderdi. Rivayet şöyle ki, Nogay Mirzası kendi tarafından Don ırmağının ötesine, Astarhan tarafına geçmedi. Ve Ağış Beg, Devlet Kildi adlı Tatarı göndererek, Nogay Mirzası Ağış Beg'in İtil'in ötesine geçmediğini bildirdi." Saadet Giray her iki elçiyi de gemi ile Kırım'dan Azak'a gönderdi: "... karadan... güvenle gidemediler. Nogay [topraklarından] geçemediler" (RGADA, f. 89, op. 1, ed. hr. 1, l. 261 ob.; yine bkz. Dunaev 1916: 57). Karayolu Nogaylar tarafından tutulduğu için Saadet Giray diplomatları, Perevoloka'ya Azak üzerinden Yukarı Don yoluyla göndermeye karar verdi. Galiba Don ırmağının sınır olduğuna ilişkin yeterince kanıt vardır (en azından Nogaylar için). Yine 1523 yılı yazında İ. S. Morozov (İstanbul

¹ Ayrıca bkz. İshakov 2001: 118; Muhammedyarov 2002: 160.

sefiri), söylentilere göre, karayolunu kullanmanın mümkün olmadığını belirtmiştir: “Don ırmağının her iki tarafında da çok sayıda Nogay Tatarı ve Kırım Polonu* bulunmaktadır” (RGADA, f. 89, op. 1, ed. hr. 1, l. 257 ob).

Hanlığın güney sınırlarının nereye kadar uzandığını söylemek güçtür. Tunmann’a göre; Osmanlı döneminin başlangıcında Astarhan hanları, Kuban bölgesinde hak iddia ediyorlardı (Tunmann 1991: 62). Tunmann elbette Büyük Orda hanlarını kastetmektedir. V. E. Siroeçkovskiy, Mius’u (Moloçnaya Voda) Astarhan ve Nogayların, Kırım yurdu ile sınırı kabul eder (Siroeçkovskiy 1940: 6).

Kanunî Sultan Süleyman’ın (1520-1566) cülusunu kutlamak üzere İstanbul’a gönderilen Tretyak Gubin² şunları söylemişti: “Ve önce denildi ki: sefirler ve konuklar bizim aramızdan geçebilir mi? Don Irmağı üzerinde pek çok Astarhanlı bulunmaktadır. Kimi sefir ve konukların geçişi yasaklanıp kimisine de müsaade mi ediliyor? Ve Tretyak dedi ki: Hükümdarlarımız arasında elçi teatisi başladı; bizim hükümdarımız kendi adamlarına gemi sağladı ve onlara Don ırmağı üzerinden gitmelerini emretti. Sultan da aynı şekilde adamlarına gemi temin edip Don üzerinden gönderdi. Ve Don üzerinde bir yerde toplandılar: Sultandan hükümdarımıza elçi gitti ve sultanın adamları ona, hükümdarımıza bağlı adamlar gelinceye kadar eşlik ettiler. Hükümdarımıza bağlı adamlar ise, ona hükümdarımızın yanına varıncaya kadar refakat ettiler” (RGADA, f. 89, op. 1, ed. hr. 1, l. 159-160 ob). Benzeri bir uygulama sultana giden Moskova sefiri için de uygulanmış olmalıdır. Gubin yine kendisine refakat edecek elçi ile bulunduğu yerde şunları söylemiştir: “Burada ise Kazakların Büyük Knezi, Don ırmağının sınır olduğunu ve Azak’tan Perevoloka’ya kadar Ukrayna Büyük Knezi’ne ait olduğunu söyledi. Perevoloka’da birtakım Astarhanlı vardır ve buraya girmek yasaktır. Kimileri de Medvetitsa’ya gelmektedir... Ve o, halkın Perevoloka’da bulunduğunu söyledi. Tretyak: ‘Perevoloka’ya çok sayıda Astarhanlı geldi bu insanlar burada nasıl kalacak?’ dedi (RGADA, f. 89, op. 1, ed. hr. 1, l. 160 ob.-161). Moskova tarafından gönderilen diplomatların fikrine göre; en fazla tercih edilen Hoper yolu idi; dolayısıyla Tretyak Gubin’in Türk tarafına Medveditsa’dan gittiğini kabul etmek mümkün değildir.

Astarhan’ın kuzey sınırlarını tespit etmek de güçtür. “Kazanskaya İstoriya”da bu sınırları belirlememize yardımcı olacak kayıtlar bulunmaktadır.

* Polon: savaşta ele geçirilen esir. (S. A.)

² Tretyak lakabı, anlaşıldığı kadarıyla, ailenin üçüncü ferdi olmasından ileri gelmektedir. Asıl adı ise Gubin oğlu Vasiliy Mihaylov’dur (RGADA, f. 89, op. 1, ed. hr. 1, l. 197).

1521 yılında Kazan tahtını Sahib Giray ele geçirince Şah Ali “bozkıra” kaçtı. “Kazan’dan 1000 verst [1 verst=1067 m] uzaktaki Deviç dağlarından Zmiey kayalıklarına ve Uvek’e kadar olan sahada, İtil ırmağında balık avlayan 10.000 Moskovalı balıkçıya rastlamıştı” (Kazanskaya İstoriya 1985: 334). Ortaçağda Deviç adı ile anılan dağlardan, doğuda Usa ırmağı mansabı ile birleşen Jigula’nın kolları kastedilmektedir (Dubman 1998: 39). Bir Altın Orda şehri olan Uvek ise bugünkü Saratov sınırları içerisinde bulunmaktadır. Şurası açıktır ki, ortaçağda Moskovalı balıkçıların başka bir devletin sınırları içerisinde balık avlaması mümkün değildir; bundan dolayı, büyük olasılıkla, bu toprakların bir tampon bölge olduğunu veya doğrudan doğruya ne Kazan ne de Astarhan Hanlığı’na ait olmadığını kabul etmek yerinde olacaktır. Öyleyse Astarhan hanlığı sınırlarını daha güneyde aramak gerekir. J. Pelenski, Tsaritsın (bugünkü Volgograd) bölgesinin Astarhan kontrolünde olabileceğini düşünmektedir (Pelenski 1974: 5, n. 2). Hakikaten 1554 yılı yazında düzenlenen Astarhan seferi sırasında Perevoloka’dan keşif için gönderilen A. İ. Vyazemskiy ve Danila Çulkov, ilk Astarhan müfrezesi ile Volgograd bölgesinde bulunan Çerniy Ostrov’un yukarı kesimlerinde karşılaşmışlardır (PSRL 1904: 241).

Astarhanlıların “bozkırda” yaptıkları gezintiler bazen hanlığın sınırlarından çok uzak bölgelerde olabiliyordu. Örneğin 1518 yılında, Muhammed Giray’dan af dilemek üzere gönderilen İ. Çelişçev ve Kırımli Hudayar, Samara ırmağı yakınlarında Astarhanlıların saldırılarına uğramışlardır (Malinovskiy 1863: 215). Bu Samara’nın İtil ırmağının sol kolundaki Samara olduğu şüphelidir; elçiler buraya uğramış olamazlar. En nihayetinde onlar selameti kaçmakta bularak Putivl’e gelmişlerdir. Bizim bahsettiğimiz Samara, Dneper ırmağının sol kolunda bugünkü Dnepropetrovskiy bölgesi ile Ukrayna’nın Donetsk Oblastı’nda bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Astarhan Hanlığı hudutlarının, XVII. Yüzyılın ortalarında Astarhan Eparhlığı’nın kurguladığı sınırlardan biraz daha küçük olduğunu söylemek mümkündür (Pokrovskiy 1897: 153).

A. Jenkinson’un haritasında (1558) Eski ve Yeni Astarhan, üstelik her ikisi de İtil ırmağının sağ tarafında, birbirine bitişik olarak gösterilmiştir. Bölgenin üzeri farklı bir renge boyanmış ve bir hat ile ayrılarak, galiba sınırları gösterilmiştir. B. A. Rıbakov’un deyimi ile bu sırada Astarhan ele geçirileli iki yıl olmuş ise de “haritada bağımsız bir devlet gibi gösterilerek üzeri farklı bir renge boyanmıştır” (Rıbakov 1974: 29, 27, il. 6, 24-25, il. 5). Bu çelişkiden ve yine A. Jenkinson’un arkaik haritasından yola çıkan B. A. Rıbakov, haritanın 1496-1498 yıllarında yapıldığını ve A. Jenkinson’un eski bir eseri kullanıp, bir yıl sonra kendisinin yaptığını tahmin etmektedir (Rıbakov 1974: 24-25, 36, il. 5). Eğer B. A. Rıbakov’un çıkarımlarını kabul edersek Aşağı İtil Boyu’nda,

sözü geçen dönemde üzeri boyalı bölgeyi Astarhan Hanlığı'nın sınırları saymamız gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, XV. Yüzyılın sonunda Astarhan Hanlığı henüz kurulmamıştı. Boyalı olarak gösterilen bu bölgenin tamamı XVI. Yüzyılın ilk yarısında hanlığın sınırlarına dâhil değildi. Öyle ki, yazılı kaynaklara dayanarak bu sınırları tayin etmemiz mümkündür. Örneğin Astarhan sınırları içerisinde gösterilen, İtil'in sol kıyısı boyunca uzanan oldukça geniş bölgenin o dönemde Astarhan hudutlarında bulunan Buzan deltası olduğunu biliyoruz. Galiba A. Jenkinson, daha yukarıda göstermiştir.

Ortaçağ ve Yeniçağ başlarında Avrupalı coğrafyacıların haritalarında gösterilen Astarhan'ı ayrıntılı biçimde inceleyelim³. Burada dikkatimizi celbeden iki husus vardır:

Birincisi bu kartograflar genellikle Aşağı İtil'in sağ tarafında iki şehir göstermişlerdir. Biri tam olarak deltada, diğeri ise epey yukarıda ve ırmaktan çok daha uzaktadır. Örneğin Gerhard Mercator (öl. 1595) ve oğulları Jodocus Hondius (1563-1612) ile Jan Jasson (1588-1664)'a ait Hollanda haritalarındaki Astarhan tasvirleri ("Turcici İmperi İmago" adlı eserde Osmanlı İmparatorluğu genellikle daha büyük gösterilmiştir).

İkinci olarak, bazı haritalarda bu iki şehir yan yana gösterilmiştir (genellikle yüksek kuleler veya sivri tepeli evler şeklinde). Ayrıca Latince de ya da Avrupa dillerinin birinde, Astarhan'ın Moskova'nın bir parçası iken 1494 yılında Tatarlar tarafından fethedildiğine ilişkin bir menkıbe de bulunmaktadır. Bunu anlatan iki harita vardır: Hollandalı Henricus Hondius'un (1597-1651) "Turcici İmperi İmago" (1613) adlı eserdeki, bakır renkli Amsterdam gravürlü haritasında şöyle yazmaktadır: "Astracan ab hac parte Moscovitici dominij terminus est, ab anno 1494 a Tart.captum"; yine İngiliz John Speed'in (1552-1629) "The Turkish Empire" (London, 1626) adlı eserinde bulunan bakır rengindeki gravürde de bunun benzeri bir kayıt vardır: "Astracan on this part is the bound of the kingdome of Moscovia from the years 1494 taken of the Tatars". Bu kaynakları tanımlamada ve kartografların bu tarihi nereden aldıklarını (Batı Avrupa, Rus ya da başka bir kaynaktan mı?) izah konusunda güçlük çekiyorum. Eğer İngilizlere ait harita daha geç bir tarihte yapılmış olsa idi bu bilgilerin Hollandalılara geçmesi mümkün olabilirdi. Cevaplanması gereken soru Hondius'un bu bilgileri nereden edindiğidir.

³ Bu malzemeleri 2001 yılı Eylül-Ekim aylarında "Institut du Monde Arabe"nin Paris'te düzenlediği Avrupa Haritaları Sergisi'nde bulunan "Halid el-Ankarî"nin "La Peninsule Arabiques dans les Cartes Europeennes Anciennes. Fin XVe- debut XIX siecle" adlı koleksiyonuna borçliyım.

Geç dönemde Rusça “Новая Астрахань” (Yeni Astarhan) adlandırması da Batı’ya ait haritalara “Astracan Nova” şeklinde geçmiştir (“Turcicum Imperium”daki iki Hollanda haritası: Willem Blaeu, Amsterdam, bakır renginde gravürlü 1645; Federico De Vita (1616-1698), Amsterdam, bakır renginde gravürlü, 1665). Bu sonuncu kartografin ortaçağdan günümüze mükemmel koruna gelmiş iki Amsterdam haritasında (“Asiae Tabula” 1670 ve “Asiae” 1680) “Astracan Regnum” yazısını okumak mümkündür. “Turcici Imperii”deki Justus Dankerts’in (1635 – 1701) haritasında “Astrachan Regnum” yani “Astarhan Hanlığı” İtil ırmağının ötesinde gösterilmiştir. Anlaşılan Astarhan Hanlığı’nı (Royaume d’Astrachan) betimleyen bu bilgiler Fransız Hubert Jalliot’un haritasına da alınmıştır (Hubert Jalliot, 1632 (?)- 1712, “Estates de l’Empire du Grand Seigneur des Turcs, en Europe, en Asie, et en Afrique”, Paris, 1696). Son olarak Alman, J. Homann’ın (1663-1724) “Asiae Recentissima” (Nürnberg, 1710) ve C. Weigel’in (1654-1725) “Portae Ottomanicae” (Nürnberg, 1718) adlı haritalarında da “Astrachan Regnum” İtil ırmağının her iki yakasında gösterilmiştir. İngiliz John Senex (öl. 1740) “Asia” adlı haritasında “Astarhan Hanlığı”nı İtil ırmağının sol yakasına yerleştirmiştir. Muhtemelen onun haritası (Roma, 1685), Fransız Guillaume Sanson’un (öl. 1703) ve İtalyan Giacomo Rossi’nin “Stato del Gran Turco” adlı haritalarından daha erken bir tarihte yapılmıştır. Sonuncusunda “Astarhan Hanlığı” İtil ırmağının sol kıyısında gösterilmiştir. Astarhan’ın bir ada üzerinde gösterildiği Fransız Pierre Du Val’in (1618/19-1683) “La Turquie en Asie, l’Arabe et la Perse” (1682) adlı eserindeki harita ise oldukça ilginçtir.

BİBLİYOGRAFYA

- Battal 1996 Battal, G., Kazan Törkilere, Kazan, 1996.
- ÇİODR 1884 Çteniya Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih, Moskva, 1884, Kn. 4.
- Dubman 1998 Dubman, E. L., Promislovoe Osvoenie Ponizogovo Povoljya vo Vtoroy Polovine XVI Naçale XVII v.// İstoriya i Çelovek, sbornik Statey, Samara, 1998.
- Dunaev 1916 Dunaev, B. İ., Prepodobniy Maksim Grek i Greçeskaya İdeya na Rusi v XVI Veke, Moskva, 1916.
- İshakov 2001 İshakov, D. M., Etnopoliteskie i Demografiçeskie Protsessi v XV-XX Vekah//Tatari, Moskva, 2001.
- Kazanskaya İstoriya 1985 Kazanskaya İstoriya// PLDR, Seredina XVI v., 1985
- Kotov 1958 Kotov, F., Hojenie Kuptsa Fedota Kotova v Persiyu, Moskva, 1958.
- Litvin 1994 Litvin, Mihalon, O Nrvah Tatar, Litovtsev i Moskvityan, Moskva, 1994.
- Malinovskiy 1863 Malinovskiy, A., İstoriçeskoe i Diplomatıçeskoe Sobranie Del, proishodivşih Mejdu Rossiyskimi Tsaryami s 1462 po 1533 God// ZOOİD. 1863. T. 5.
- Massa 1937 Massa, İsaak, Kratkoe İzvestie o Moskovii v Naçale XVII v., Moskva, 1937.
- Muhammedyarov 2002 Muhammedyarov, Ş. F., Astrahanskoe Hanstvo// Oçerki Pasprostraneniya İslamskoy Tsivilivatsii. T. 2: Epoha Velikih Musulmanskih İmperiy i Kairskogo Abbasidskogo Halifata (seredina XIII-seredina XVI v.), Moskva, 2002.
- Pelenski 1974 Pelenski, J., Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s), Paris, 1974.
- Pokrovskiy 1897 Pokrovskiy, İ., Russkiya Eparhii v XVI-XIX vv., ih otkritie, Sostav i Predel. T. I (XVI-XVII vv.), Kazan, 1897.
-
- PSRL 1904 Polnoe Sobranie Russkih Letopisey T. XIII (Patriarşaya ili Nikonovskaya Leyopis), Sankt-Peterburg, 1904.

- RGADA f. 89 (Snošeniya Rossii s Turtsey) op. 1, ed. hr. 1 (1512-1564).
- Rıbakov 1974 Rıbakov, B. A., Russkie Kartı Moskovii XV-Načala XVI v., Moskva, 1974.
- Sıroeçkovskiy 1940 Sıroeçkovskiy, E. V., Muhammed Geray i Ego Vassalı// UZ MGU. Vip. 61. İstoriya, 1940. m. 2.
- Solovyev 1960 Solovyev, S. M., İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen, Kn. III (Tom 5-6), Moskva, 1960.
- Tiepolo 1940 Anninskiy, S. A., Rassujdenie o Delah Moskovii v Françesko Tepolo// İ.A. Moskva-Leningrad, 1940, T. 3.
- Tunmann 1991 Tunmann, Krımskoe Hanstvo, Per. s Nem. İzd. 1784, Simferopol, 1991.
- Vasary 1986 Vasary, I., Az Arany Horda, Budapest, 1986.
- Verein 1958 Verein, L. E., Prisoedinenie Nijnego Povoljya k Russkomu Gosudartsvu. Načalo Stroiteltsva Russkoy Astarhani, Astarhan, 1958.